

บทที่ 2

ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการประยุกต์ใช้สมุนไพร

2.1 ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการดำเนินชีวิต

จากอดีตถึงปัจจุบันชาวชนบทได้ใช้สติปัญญาของคนตั้งสมมติความรู้ เพื่อการดำรงชีวิตมาโดยตลอด และมักถ่ายทอดสติปัญญาเหล่านั้น จากคนรุ่นหนึ่ง ไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง จนกลายเป็นพื้นพรากฐานของความรู้ของชาวบ้านที่เราเรียกกันว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (สามารถ จันทร์สุรย์, 2536)

ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2536) ได้ให้คำจำกัดความของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าหมายถึง สติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม ถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของผู้คนในท้องถิ่น ซึ่งได้ทำหน้าที่ชี้แนะว่า การจะใช้ชีวิตอย่างยั่งยืนถาวรและกลมกลืนด้วยกัน เพื่อมนุษย์ด้วยกันเอง กับป่า กับเขา กับน้ำ กับปลา กับฟ้า กับนก กับดิน กับหญ้า สัตว์ป่า พืช แมลงหรือธรรมชาติรอบตัวนั้น ทำได้อย่างไร ด้วยเหตุนี้ภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงมิได้มีนัยเป็นเพียงนามธรรม หากแต่มีความหมายไปถึงรูปธรรมของการดำรงชีวิต เป็นต้นว่า แบบแผนของการใช้ทรัพยากร เช่น การทำนา ทำไร่ ทำเกษตรกรรม ทำประมง แต่ทั้งนี้แบบแผนการใช้ดังกล่าว จะต้องกำกับด้วยกฎเกณฑ์ คุณธรรมที่จะไม่เบียดเบียนธรรมชาติจนเสียสมดุล

ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการสะสมการเรียนรู้เป็นระยะเวลานาน มีลักษณะเชื่อมโยงกันไปหมดในทุกสาขาวิชา ไม่แยกเป็นวิชา ๆ แบบที่เราเรียน ฉะนั้นวิชาที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจ อาชีพ ความเป็นอยู่ เกี่ยวกับการใช้จ่าย เกี่ยวกับการศึกษาวัฒนธรรม มักจะกลมกลืนเชื่อมโยงกันหมด (ประเวศ วะสี, 2536)

ภูมิปัญญาจึงเป็นความรู้ที่ชาวบ้านได้เรียนรู้และมีประสบการณ์ที่สืบต่อกันมาทั้งทางตรง เช่น ประสบการณ์ด้วยตนเอง และทางอ้อม เช่น การเรียนรู้จากผู้ใหญ่หรือความรู้ที่ตั้งสมมติกันมาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย เป็นกระบวนการที่ค่อยเป็นค่อยไปตามธรรมชาติของแต่ละชุมชน โดยอาศัยศักยภาพที่ชุมชนมีอยู่มาแก้ปัญหาในการดำเนินชีวิตได้อย่างสมสมัยถือเป็นองค์ความรู้ทั้งหมดของชาวบ้านทั้งกว้าง ทั้งลึกที่สามารถคิดเอง ทำเอง

ภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้พยายามธำรงความเป็นตัวของตัวเอง และปรับเปลี่ยนสภาพที่สอดคล้องกับความเป็นจริง เพื่อความอยู่รอดของชีวิตในสภาพเช่นนี้ ซึ่งอภิชาติ ทองอยู่ (2528) ได้อธิบายความสัมพันธ์ของภูมิปัญญา 3 ประการ คือ

- 1) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ซึ่งจะให้ความเคารพคุณค่าของกันและกันมากกว่าการเคารพวัตถุ
- 2) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม ที่มีลักษณะอนุรักษ์มากกว่าทำลาย
- 3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคุณค่าสูงสุด ไม่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์ แต่ยึดถือในเชิงคุณค่ามากกว่า

ด้วยเหตุนี้การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับที่สังเกตได้จากภายนอก ได้แก่ องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ชีวิตของชุมชนกับระดับที่ลึกลงไป เช่น ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งอยู่เบื้องหลังองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมทั้งหลายที่ต้องเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ฉะนั้นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงมี 2 มิติซ้อนกัน ดังนี้

- 1) “องค์ความรู้” ที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศทั้งหมด ทั้งแง่ความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการอยู่รอดของชุมชน ความรู้ในการรักษาอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาทรัพยากร เพื่อให้เป็นฐานทรัพยากรในชุมชน ได้แก่ ความรู้ของหมอพื้นบ้าน หรือความรู้ในการใช้สมุนไพรของชาวนบพ ความรู้ในการทำเกษตรกรรม ความรู้ด้านการถนอมอาหาร เป็นต้น รูปธรรมขององค์ความรู้เหล่านี้ เช่น การใช้เทคโนโลยีพื้นบ้านในการผลิต ได้แก่ การเก็บเกี่ยวข้าวของชาวนา เครื่องมือดัดดักด้ว อุปกรณ์รักษาโรคของหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

- 2) “ระบบความคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ” ของชาวบ้านในชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อม เช่น ชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยงที่มีระบบคุณค่า ความเชื่อที่ว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ธรรมชาติมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครอง และมนุษย์ก็อยู่ภายใต้การคุ้มครองนั้นด้วย มนุษย์จึงต้องเคารพต่อธรรมชาติ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดำเนินชีวิตของชาวนบพ จึงเป็นการนำเอาองค์ความรู้ที่มีอยู่ตามท้องถิ่นแต่ละภูมิภาคมาใช้ผสมผสานกับการดำรงชีวิตประจำวัน นับตั้งแต่รูปแบบการดำเนินชีวิต การทำมาหากิน สังคม วัฒนธรรม ประเพณี ตลอดจนแบบแผนในการดูแล

สุขภาพที่มีการปฏิบัติสืบทอดกันมาเป็นช่วง ๆ ผ่านคนแล้วคนเล่า จนกลายเป็นแบบแผนหรือปทัสถานทางสังคม

2.2 การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นของหมอพื้นบ้าน

การถ่ายทอดภูมิปัญญาแบ่งเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ ประเภทไม่เป็นลายลักษณ์อักษร กับ ประเภทเป็นลายลักษณ์อักษร ประเภทไม่เป็นลายลักษณ์อักษรถ่ายทอดจากการบอกเล่าโดยตรงหรือบอกเล่าโดยผ่านพิธีสู่ขวัญ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่าง ๆ ประเภทที่เป็นลายลักษณ์อักษรส่วนใหญ่ใช้การจารึก หรือเขียนใส่ใบลาน สมุดข่อย ปี่ปสา เพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาลำเรียนสืบทอดกันมา

หากกล่าวถึงการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นในอดีตจากบรรพบุรุษ ขนิษฐา ศรีรัตน์ (2538) ได้จำแนกเรื่องไว้ดังนี้

- 1) ภูมิปัญญาจากประสบการณ์การใช้ชีวิตในธรรมชาติ มีเนื้อหา คือ การอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตกับธรรมชาติในรูปของกฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติและข้อห้าม เช่น ความเชื่อเรื่องผีในระบบเหมืองฝาย
- 2) ภูมิปัญญาจากประสบการณ์การอยู่ร่วมกัน รูปธรรมที่แสดงออก คือ ความเชื่อเรื่องบรรพบุรุษและพิธีกรรมต่าง ๆ
- 3) ภูมิปัญญาจากประสบการณ์เฉพาะด้าน เช่น ประสบการณ์ด้านอาชีพ การรักษาโรค เป็นต้น ภูมิปัญญาจากประสบการณ์ทั้ง 3 ประเภท มีองค์ประกอบหลักอยู่ 3 ส่วนคือ ส่วนที่เป็นเปลือกนอก กระพี้ และแก่นใน เช่น การรักษาโรคของชาวบ้าน เปลือกนอก คือ อาการภายนอกของผู้ป่วย กระพี้ คือ การวิเคราะห์โรคและรักษาอาการป่วยด้านร่างกายด้วยยาสมุนไพร และรักษาจิตใจโดยประกอบพิธีกรรม ส่วนแก่นใน คือ ปรัชญา การมองชีวิต เช่น เมื่อรักษาโรคถึงที่สุดแล้วไม่หาย ผู้ป่วยเสียชีวิตก็อธิบายว่า หมดกรรม ถึงคราวหมดอายุขัย ซึ่งเป็นอธิบายเชิงปรัชญาชีวิต เป็นต้น

ในด้านการถ่ายทอดภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้าน สุรเชษฐ์ เวชพิทักษ์ (2533) อธิบายว่า อาจารย์หรือครุมีวิธีการถ่ายทอดการรักษาโรคแบบพื้นบ้าน โดยดูพรสวรรค์หรือภูมิปัญญา และยังคงดูที่ภูมิธรรมของผู้ที่จะมาเป็นศิษย์ด้วย โดยศิษย์บางคนอาจต้องไปขอ

อาศัยอยู่กับอาจารย์เป็นเดือน เป็นปี ช่วยทำงาน ทำไร่นาด้วย หลังจากนั้นอาจารย์จะสังเกตเห็นสัจใจและความประพฤติจนแน่ใจแล้วจึงรับเป็นศิษย์ ด้วยการจัดพิธี “ครอบครู” เพื่อเป็นการบอกกับบูรพาจารย์ ว่าในสายครูนี้รับศิษย์เพิ่มหนึ่งคน กระบวนการสืบทอดแบบนี้ทำให้แน่ใจได้ว่าจะได้คนดีมีศีลธรรมมาเป็นหมอตต่อไป

อวย เกตุสิงห์ (2529) กล่าวว่า การแพทย์แผนโบราณเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่สืบทอดมาแต่สมัยดึกดำบรรพ์ได้รับอิทธิพลจากวิชาแพทย์อินเดียที่เรียกว่า “อายุรเวท” จึงเข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนา มีการรักษาด้วยสมุนไพรและสิ่งศักดิ์สิทธิ์จนถึงสมัยอยุธยา ได้รับอิทธิพลจากการแพทย์แผนตะวันตกเข้ามาผสมผสาน เช่น การตรวจร่างกาย การใช้หูฟัง การตรวจจับชีพจร ปรอทวัดไข้ การรักษาบาดแผลร่วมกัน การรักษากระดูกหัก ถึงขั้นมีการเรียนการสอนวิชาแพทย์แผนไทยอย่างมีระบบ การถ่ายทอดความรู้ ส่วนมากเป็นการศึกษาด้วยตนเอง ต้องอาศัยความมานะบากบั่น อดทนพากเพียร แสวงหาความรู้ โดยเรียนจากครูผู้สอน คั้นคว้าเองจากตำรา โดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ ไปตามแต่ละประเภทของศาสตร์ ซึ่งส่วนใหญ่จะเริ่มด้วยตนเองมาก่อน หรือมีชื่อเสียงแล้วจึงผ่านพิธีการรับตัวเป็นศิษย์และฝึกปฏิบัติ โดยอยู่ใกล้ชิดกับครูก่อรวมทั้งการศึกษาคั้นคว้าตำรา เป็นต้น

ส่วนการถ่ายทอดความรู้ในการใช้พืชสมุนไพรของหมอพื้นบ้าน มีการสืบทอดกันมาตามตระกูล จากพ่อสู่ลูกชายที่มีความสนใจจะสืบสานต่อ ทั้งนี้โดยมีการสอนกันด้วยการรักษาจริงจากคนไข้ที่มาหาที่บ้าน และอ้างอิงกับคัมภีร์ใบลาน กระจาดสา ที่ได้ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ การที่หมอพื้นบ้านคิดค้นหรือเรียนรู้การทดลองใหม่ ๆ หรือการแลกเปลี่ยนความรู้กับหมอคนอื่น ๆ ซึ่งกระบวนการเรียนรู้มีหลายทาง แต่การสืบทอดจากพ่อสู่ลูกจะเป็นการสืบทอดความรู้หลัก

การถ่ายทอดภูมิปัญญาในการใช้พืชพันธุ์รักษาโรคแม้จะจำกัดอยู่ที่ผู้เป็นหมอพื้นบ้าน แต่กระบวนการรักษาผู้ป่วย ก็ยังเป็นการถ่ายทอดความรู้ขั้นพื้นฐานให้แก่ชาวบ้านทั่วไปด้วย โดยหมอพื้นบ้านจะเป็นผู้บอกให้คนป่วยหรือญาติไปสรรหาต้นไม้ชนิดต่าง ๆ มาทำการรักษา ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้การใช้ประโยชน์จากต้นไม้มากขึ้น ซึ่งลักษณะความรู้ต่อการใช้ประโยชน์จากพืชของหมอพื้นบ้านจะต่างจากคนอื่น ๆ ในหมู่บ้าน จะรู้ว่าพืชชนิดไหนมีคุณสมบัติอะไร มีประโยชน์อย่างไรบ้าง นำไปผสมกับอะไรจึงจะเกิดฤทธิ์ ทั้งหมดนี้ล้วนแต่ได้รับการถ่ายทอดภูมิปัญญาจากบรรพบุรุษและเกิดจากประสบการณ์ของตนเอง

ดังได้กล่าวแล้วว่า ภูมิปัญญาการถ่ายทอดความรู้ในการดูแลสุขภาพของหมอพื้นบ้าน มีการถ่ายทอดความรู้ให้แก่ลูกหลาน ภูมิปัญญาดังกล่าวจะเป็นของบุคคลและตระกูลเป็นหลัก มิได้สืบทอดอยู่ทั่วไป หมอพื้นบ้านเหล่านี้จะสืบทอดวิชาจากบิดาที่เป็นหมอมาก่อน และรักษาจากคัมภีร์ใบลานหรือไปสืบมาจากบุคคลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นเครือญาติของหมอพื้นบ้านด้วยกัน ก่อให้เกิดการพัฒนาวิชาความรู้หลากหลายสาขา และหากจะจำแนกสาขาวิชาที่หมอพื้นบ้านร่ำเรียนมา กฤษณา บุญชัย (อ้างแล้ว) ได้แบ่งไว้ ดังนี้

- 1) ความรู้พิธีกรรมเกี่ยวกับผี เช่น การไล่ผีเข้าสิงชาวบ้าน ไหว้ผี เลี้ยงผีป่า ผีนา ผีไร่ พิธีพาดำจัน หรือตัดหัว-เมีย เมื่อฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดตายจากไป
- 2) ความรู้เกี่ยวกับการสู่วัณู
- 3) ความรู้ด้านการทำบุญทางศาสนา ซึ่งส่วนใหญ่สืบมาจากวัด
- 4) ความรู้ด้านการทำพิธีสืบชะตา ส่งเคราะห์ สืบมาจากวัดเช่นกัน
- 5) ความรู้ในการรักษาพยาบาล เช่น ใช้สมุนไพร และคาถาอาคม
- 6) ความรู้วิชาทำคลอด
- 7) ความรู้ด้านการตรวจดูชะตา
- 8) ความรู้ด้านการฝึกควาย ซึ่งต้องใช้คาถาอาคมเช่นกัน

ทั้ง 8 สาขาวิชานับว่าครอบคลุมชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านทั้งหมด ไม่ว่าจะในด้านวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ด้านการทำมาหากิน ด้านการรักษาพยาบาล แต่ก็เชื่อว่าหมอพื้นบ้านทุกคนจะรับการถ่ายทอดมาครบทั้งหมด บางคนอาจถนัดอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ด้วยความเกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกัน ทำให้วิชาต่าง ๆ ได้รับการแลกเปลี่ยนถ่ายทอดอยู่เสมอ ทำให้เกิดการพัฒนาโดยเฉพาะความรู้ในการใช้สมุนไพร และการรักษาพันธุ์พืชไว้ใช้สอยและใช้เป็นยาสืบเนื่องมา

2.3 ภูมิปัญญากับความเชื่อในสาเหตุของการเจ็บป่วยและการบำบัดรักษา

ความคิด "แบบชาวบ้าน" ยังคงเชื่อว่า สาเหตุของการเจ็บป่วยนั้นเกิดขึ้นได้หลายสาเหตุและวิธีการรักษาก็จะทำการแก้ที่สาเหตุนั้น ๆ ดังนั้นกระบวนการเยียวยาแบบชาวบ้านจึงต้องพึ่งพาอาศัยประกอบพิธีกรรมในลักษณะต่าง ๆ เช่น พิธีกรรมเพื่อการเช่นสรวงบูชา พิธีกรรม การสวดอ้อนวอนขอขมาลาโทษ พิธีกรรมเพื่อการสาปแช่งจับไล่ ชะล้างอาถรรพ์ แก้

อุบาทว์ เอาสิ่งชั่วร้ายออกจากร่างกาย การไล่ผี แก่คุณไสย พิธีกรรมเหล่านี้ชาวบ้านถือว่าเป็น กระบวนการรักษาอย่างหนึ่ง

สุรรัตน์ ทราชตัน และคณะ (2530) ได้กล่าวถึง ชาวล้านนามีความเชื่อแบบชาวบ้านต่อสาเหตุการเจ็บป่วยว่า เกิดจากหลายสาเหตุ เช่น

- สาเหตุเนื่องจากกรรม เชื่อว่าการเจ็บป่วยในชาตินี้ สืบเนื่องมาจากได้ก่อกรรมทำชั่วไว้มาก่อน

- สาเหตุเนื่องจากปู่แณย่าแณ เชื่อว่าปู่แณย่าแณสิงสถิตย์อยู่บนชั้นฟ้า เป็นผู้ให้กำเนิดมนุษย์ทุกคนและลิขิตดวงชะตาชีวิตให้เกิดการเจ็บป่วย

- สาเหตุเนื่องจากเคราะห์ ชะตาราตี เชื่อว่ามนุษย์ทุกคนมีเทวดาประจำตัว เรียกว่า นพเคราะห์ทั้งเก้า เมื่อใดดวงชะตาราตีโคจร ไปอยู่ในตำแหน่งไม่ดีก็จะทำให้ผู้นั้นเกิดการเจ็บป่วย

- สาเหตุเนื่องจากปฏิบัติผิดข้อห้ามหรือจารีต เชื่อว่าการผิดศีลบรรพบุรุษทำให้เกิดการเจ็บป่วยในเครือญาติและการกระทำการใด ๆ ที่ถือว่า "ผิด" ก็จะทำให้เดือดเนื้อร้อนใจไม่ปกติสุข

- สาเหตุเนื่องจากถูกกระทำจากภายนอก เชื่อว่าเนื่องจากผี คุณไสย คาถาอาคม และพิษภัยต่าง ๆ

- สาเหตุเนื่องจากธาตุภายในร่างกาย ซึ่งเชื่อว่าร่างกายมนุษย์ประกอบด้วยธาตุทั้ง 4 อันได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อเกิดการแปรปรวนของธาตุต่าง ๆ ในร่างกายไม่สมดุลกันก็จะเกิดการเจ็บป่วย

นอกจากความเชื่อในสาเหตุดังกล่าวแล้ว ยังมีสาเหตุอื่นที่ชาวบ้านได้อธิบายว่าเป็นเหตุของการเจ็บป่วย เช่น

- ความเจ็บป่วยที่เกิดจากกายภาพทั่วไป เช่น เป็นไข้ เป็นลม เกล็ดขจัดออก อันเป็นผลมาจากสภาพภูมิอากาศเปลี่ยนแปลง หรือจากการตรากตรำทำงานหนัก ซึ่งการเจ็บป่วยประเภทนี้หากไม่ร้ายแรง ชาวบ้านจะมีความรู้ในการรักษาตนเองโดยใช้พืชสมุนไพร หรือการกินอาหาร ถ้าร้ายแรงก็จะพึ่งหมอพื้นบ้าน หมอสมุนไพรที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะ

- ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการสูญเสียขวัญ ชาวบ้านเชื่อกันว่าขวัญทั้งหมด 32 ขวัญ จะอยู่กับตัวถือเป็นมงคลชีวิต หากมีการทะเลาะเบาะแว้งกันในครอบครัว มีการละเมิด

ศีลธรรมอันดีงามของชุมชนหรือทำผิดต่อผีปู่ย่า ขวัญก็จะหนีหายไป ทำให้เกิดการเจ็บป่วยจึงต้องมีการทำพิธีสู่ขวัญ โดยให้หมอเมืองหรือผู้เฒ่าผู้แก่ที่เคยผ่านการบวชเรียนมาก่อนทำพิธีให้ โดยการนำเอาดอกไม้ หมาก พลู ข้าว อาหาร และเครื่องใช้ส่วนตัวผู้ป่วยมาทำพิธี โดยหมอเมืองจะเป่าคาถาและผูกข้อมือให้ (กฤษณา บุญชัย, อ้างแล้ว)

จากการศึกษาทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับการเจ็บป่วยและการรักษาเยียวยาแบบพื้นบ้านตามความเชื่อของชาวบ้าน แบ่งสาเหตุของการเจ็บป่วยออกเป็น 3 ประเภท คือ

1) สาเหตุทางธรรมชาติ (Natural) โดยเชื่อว่าร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยธาตุ 4 ประการ (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2533) คือ ธาตุดิน น้ำ ลม และไฟ ธาตุเหล่านี้มีคุณสมบัติ และบทบาทที่แตกต่างกัน และทำหน้าที่คุ้มกันไว้ให้ระบบร่างกายมีความเป็นไปตามปกติ สุขภาพดีเกิดขึ้นจากการมีธาตุทั้ง 4 ที่สมดุลกัน หากเกิดการแปรปรวนของธาตุหรือร่างกายเสียสมดุล ก็จะเกิดความเจ็บป่วย เช่น ถ้าธาตุมีมากไปทำให้จับไข้ หรือเป็นโรคลมคิดเดือนในหญิงหลังคลอดบุตร เป็นต้น ฉะนั้นการรักษาจึงมุ่งไปที่ปรับให้เกิดภาวะสมดุลขึ้นมาใหม่ โดยมักใช้สมุนไพรร่วมกับไสยศาสตร์

2) สาเหตุอันผิดปกติธรรมชาติ (Preternatural) โดยเชื่อว่าการเจ็บป่วยเกิดจากอำนาจที่ซับซ้อนยากที่จะอธิบายได้ด้วยเหตุผลทางธรรมชาติ เป็นอำนาจทางไสยศาสตร์ที่ใช้เวทมนต์คาถา หรือคุณไสยในการทำร้ายผู้อื่นหรือใช้ในการรักษา เช่น มีอาการเจ็บปวดในท้องคล้ายรู้สึกเหมือนกับมีอะไรบางอย่างอยู่ในท้อง เมื่อหาสาเหตุไม่พบ ก็เชื่อว่า "ถูกของ" ของศัตรูใช้เวทมนต์เสกของบางอย่าง เช่น หนังกวาย เข็ม ตะปู เข้าไปฝังอยู่ในท้อง เป็นต้น บางคนอยู่ดีๆ อวลงเกิดการเข็งงเข็งง หรือคลุ้มคลั่งผิดปกติเหมือนคนบ้าเชื่อว่าเป็นเพราะ "ถูกของ" ต้องคุณไสย วิธีแก้ความเจ็บป่วยมักใช้ไสยศาสตร์มาถอนปีศาจหรือสะเดาะเคราะห์เพื่อป้องกันอำนาจอันผิดปกติตามความเชื่อของคนทั่วไปและนิยมอาศัยพุทธคุณ ได้แก่ พระเครื่อง พระบูชา กับวัตถุมงคล เช่น ตะกรุด ผ้ายันต์ น้ำมันมนต์ หรือเครื่องรางของขลังอีกมากสำหรับป้องกันตัว

3) สาเหตุจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ (Supernatural) เป็นความเชื่อว่าการเจ็บป่วยและอาการไม่สบายต่าง ๆ เกิดจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ได้แก่ ภูตผี วิญญาณต่าง ๆ เข้าสิง อำนาจเหนือธรรมชาติดังกล่าว ทำให้เกิดการเจ็บป่วย เพราะเชื่อว่าคนทำผิดหรือละเมิดข้อห้าม หรือประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ไม่ชอบไม่ควร ออกนอกถิ่นนอกทาง หรือกฏของสังคม บ้านเมือง การรักษาความเจ็บป่วยกรณีเช่นนี้มักเกี่ยวกับพิธี "ขอขมา" หรือเอาใจผี เช่น

การเช่น ไหว้ สวดอ้อนวอน เป็นต้น หากเชื่อว่าเป็นวิญญาณเข้าสิง การรักษาต้องทำพิธีขับไล่ หรือเชิญวิญญาณให้ออกจากร่าง

กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่า ภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้าน ของชาวชนบทจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อในสาเหตุของความเจ็บป่วย กล่าวคือหากผู้ใดเชื่อว่าเหตุความเจ็บป่วยมาจากธรรมชาติ การรักษาจะใช้วิธีแบบธรรมชาติ เช่น ปรับภาวะความแปรปรวนของร่างกายให้สมดุลด้วยสมุนไพร แต่หากเชื่อว่าเหตุมาจากเรื่องผิดธรรมชาติหรือสิ่งที่เหนือธรรมชาติที่ใช้ไสยศาสตร์ร่วมกับยาโบราณในการรักษา นอกจากนี้ยังมีการใช้พิธีกรรมในการรักษาทั้ง 2 สาเหตุของการเจ็บป่วยเพื่อ เป็นการเสริมทางจิตใจให้แก่ผู้ป่วย เช่น พิธีเรียกขวัญ ผูกข้อมือ พิธีเสียดาย เข้าทรง สะเดาะเคราะห์ เป็นต้น ซึ่งอาจใช้ผสมผสานกับการแพทย์สมัยใหม่ด้วย หากรักษาด้วยการแพทย์พื้นบ้านไม่หาย

2.4 บทบาทของหมอพื้นบ้านในการดูแลสุขภาพ

2.4.1 สถานภาพ/บทบาททางสังคมในอดีต

ในอดีตหมอพื้นบ้านถูกจัดว่าเป็นพลเมืองประเภทเดียวกับไพร่ จากบันทึกที่ปรากฏในเอกสารโบราณ ประเภทกฎหมายหรือธรรมศาสตร์ของล้านนาไทย พบคำว่า "ไพร่เมือง" ซึ่งเป็นคำที่เรียกประชาชนสมัยนั้น บุษยมาศ ลินรูปประมา และ คณะ (2538) ซึ่งพบว่าแบ่งไพร่เป็น 2 ประเภท คือ

1) ไพร่เมืองชั้นดี หมายถึง ไพร่เมืองที่มีความรู้ ความสามารถพิเศษ และเป็นผู้มีฐานะทางเศรษฐกิจดี ได้รับการยกย่องจากสังคม ได้แก่ พระสงฆ์ หมอยา หมอโหร นักปราชญ์ ผู้รู้หนังสือ นักปราชญ์ผู้รู้โลกคตินิยม ผู้รู้ด้านฐานต่างประเทศและเศรษฐกิจ

2) ไพร่เมืองธรรมดา หมายถึง ไพร่เมืองโดยทั่วไปที่ไม่มีความรู้ความสามารถพิเศษ ประกอบอาชีพไปตามความสามารถของตน เช่น ชาวนา ชาวสวน พ่อค้า ช่างฝีมือ นักดนตรี นอกจากนี้หมอพื้นบ้าน หรือหมอายังได้รับการงดเว้นโทษ และไม่ให้นำให้ตาย โดยกำหนดไว้ในกฎหมายล้านนาโบราณ ในส่วนเกี่ยวกับประเพณี กล่าวถึงบุคคล 10 จำพวก ควรงดเว้นโทษแม้ว่าผิดอันใดก็ดี คนผู้กระทำผิดก็ดี ไม่ควรนำมี 10 จำพวก ดังนี้

1. นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนาและพราหมณ์ปุโรหิต
2. หมอยา หมอโหร นายหนังสือตามบ้านตามเมือง
3. บุคคลผู้ฉลาดตัดสินใจ นักปราชญ์ผู้ฉลาดในศาสตร์
4. เสนาอำมาตย์ผู้กล้าหาญที่เคยอาสาบ้านเมืองมาก่อน
5. บุคคลผู้เคยกระทำบุญคุณแก่ตนมาก่อน
6. ผู้ฉลาดอาจในการเป็นช่างทั้งหมด
7. บุคคลผู้เป็นช่างใช้ต่างบ้านต่างเมืองได้
8. ผู้หญิงคิดวิวาทกันด้วยเหตุอันใดก็ตาม
9. เด็กเล็กเด็กน้อยไม่รู้เพียงสาอะไร
10. คนเมาสุราไม่รู้สีกตัวทำผิด

จากที่สังกมสมัยโบราณจัดหมอยาเป็นพลเมืองชั้นดีและยังมีกฎหมายคุ้มครองจนเว้นโทษให้ แสดงว่าบุคคลที่เป็นหมอยาได้รับการยกย่องจากสังกมมาก ซึ่งบุคคลดังกล่าวได้มีการบวชเรียนมาก่อน ดังนั้นการบวชในพุทธศาสนาจึงมีประโยชน์แก่ผู้บวชมาก นอกจากจะสามารถเลื่อนสถานภาพและบทบาททางสังกมของตนให้สูงขึ้นแล้ว (บุษยามาส สินธุประมา และคณะ, อ้างแล้ว) ยังได้เรียนรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนโบราณ พิธีกรรมทางโหราศาสตร์ และไสยศาสตร์ สังคมจึงให้ความสำคัญแก่ผู้เป็นหมอพื้นบ้านอย่างมาก

2.4.2 สถานภาพทางสังกมที่ได้รับการยอมรับ

หมอพื้นบ้านส่วนใหญ่ได้รับการยกย่องจากสังกมโบราณในฐานะผู้ที่เคยเป็นพระสงฆ์หรือผู้ที่เคยบวชเรียนมาแล้ว วิชาทางโลกหลายแขนงจึงมีการเรียนและถ่ายทอดกันในวัด โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนโบราณมักถูกถ่ายทอดให้แก่หมอพื้นบ้าน จนทำให้เป็นผู้มีความรู้ความสามารถด้านนี้และได้รับการยกย่องในสังกมในฐานะเป็นหมอยาหรือผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชนบุคคลเหล่านี้ บางครั้งอาจเป็นพระสงฆ์ พ่อหนาน และผู้หญิงที่เป็นคนทรง ซึ่ง Burn (1987) แบ่งเป็นประเภทย่อย ๆ ได้ ดังนี้

1. หมอเมือง ส่วนใหญ่จะใช้คาถา อาคม ไสยศาสตร์ และทำหน้าที่หมอผีด้วย
2. หมอเป่า หมอชวากชุย จะชำนาญในด้านการต่อกระดูก
3. หมอส่งขวัญ ส่งเคราะห์ สะเดาะเคราะห์
4. หมอสมุนไพร

5. หมอนวด
6. หมอตำแย
7. หมอเมื่อ จะตรวจดูดวงชะตาด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น ใช้หม้อนึ่ง การแกว่งข้าว หรือใช้ใบพลู
8. คนทรงผีเจ้านาย

หมอเหล่านี้จะทำหน้าที่บำบัดทุกข์ให้กับชาวบ้าน โดยเริ่มจากการใช้เวทมนต์คาถา การใช้โหราศาสตร์ ไปจนถึงการใช้ยาสมุนไพรและวิธีการทางพุทธศาสนา การรักษาโรคของหมอพื้นบ้านจะเกิดจากวิธีการวิเคราะห์โรคของชาวบ้าน ซึ่งให้ความสำคัญกับสภาวะทางอารมณ์และจิตใจที่เกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคม และเกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศีลธรรมของสังคมมากกว่า การเห็นว่าโรคเกิดจากสภาวะของระบบชีวภาคเหมือนการแพทย์แผนปัจจุบัน แต่โรคในทัศนะของหมอพื้นบ้าน จะมีสาเหตุทั้งทางสังคมและอื่นๆ หมอพื้นบ้านจึงเป็นที่พึ่งทางใจและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างระบบต่าง ๆ ในสังคมชนบทได้อย่างกลมกลืน

ตามจารีตการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้าน หากมีคนป่วยชาวบ้านจะนำพาน รูปเทียน ดอกไม้ ไปขอความช่วยเหลือให้หมอรักษา ในรายที่อาการหนัก หมอมักจะเดินทาง ไปรักษาให้หรือญาติจะรับหมอไปรักษาที่บ้านของตน หากอาการไม่หนักผู้ป่วยก็จะไปหาหมอเอง

เมื่อผู้ป่วยหายจากโรคภัยไข้เจ็บแล้ว จะแสดงความกตัญญูต่อหมอพื้นบ้านที่รักษาตน ด้วยพิธีกรรมที่เรียกว่า "การดำหัว" (ทางล้านนา) (บุษยมาศ สินธุประมา และเจนศิริ จันทร์ศิริ, 2538) โดยการนำเครื่องสักการบูชา ได้แก่ พาน ดอกไม้ รูปเทียน น้ำมันส้มป่อย มากราบบูชาหมอ หรือพระสงฆ์ที่รักษา จารีตนี้เป็นการตอบแทนการรักษาพยาบาลที่ไม่มีมีการเรียกร้องเงินค่ารักษา แต่บางท้องถิ่นจะมีการปลงศพหรือสมนา เมื่อผู้ป่วยหายจากโรค โดยนำเครื่องบูชาครู ผ้าจีน และ เงินสมนา (เงินค่าตอบแทนตามฐานะ) (คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 2538) ซึ่งบางคนมีฐานะยากจนก็อาจไม่ให้เงินก็ได้ แต่โดยทั่วไปแล้วหมอพื้นบ้านมักไม่เรียกร้องค่ารักษาหรือ ไม่รับค่ายาเลยหากรักษาแล้วไม่หาย

บทบาทของหมอพื้นบ้านดังกล่าวจึงได้รับการยกย่องจากสังคมมาก เพราะเป็นผู้มีน้ำใจคอยช่วยเหลือผู้อื่นทั้งด้านร่างกายและจิตใจ กอปรกับหมอพื้นบ้านส่วนมากเป็นผู้ชายผ่านการบวชเรียนหรือเป็นผู้อาวุโสในชุมชน เป็นผู้รอบรู้พิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งชาวบ้านจะพึ่งพาตลอดในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในสังคม

ปัจจุบันหมอพื้นบ้านยังคงรักษาคุณธรรมของหมอไว้ได้พอสมควรดังจะเห็นได้ว่า หมอพื้นบ้านกล้าเปิดเผยการทำงานของตนโดยไม่กลัวถูกกล่าวหาว่าผิดกฎหมายการแพทย์ เพราะถือว่า เป็นผู้ทำพิธีกรรมให้กำลังใจแก่ผู้ป่วย และผู้เสียเปรียบทางเศรษฐกิจที่ไม่มีทางเลือกมากนักในปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนความล้มเหลวของการพัฒนาที่ไม่สมดุล เกิดความเหลื่อมล้ำของรายได้ โดยเฉพาะชาวชนบทห่างไกลที่มีหมอพื้นบ้านเป็นที่ยึดเหนี่ยวทั้งทางร่างกายและจิตใจ

2.4.3 คุณสมบัติของหมอพื้นบ้าน

บทบาทที่ทำให้หมอพื้นบ้านได้รับการยอมรับจากสังคมและเป็นผู้ที่มีคุณค่าต่อชุมชนก็คือคุณสมบัติในตัวหมอพื้นบ้าน โดยหมอพื้นบ้านจะเป็นผู้ที่สร้างความสำเร็จ ความน่าเชื่อถือแก่ชาวบ้าน คุณสมบัติของหมอพื้นบ้านดังกล่าวจะต้องเป็นผู้มีพรหมวิหาร 4 (เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา) มีศีลธรรม ซื่อสัตย์สุจริตและปฏิบัติตามข้อห้ามอย่างเคร่งครัด ไม่เรียกร้องค่าตอบแทนจากการรักษา ถือเป็นจารีตปฏิบัติของหมอพื้นบ้านอย่างหนึ่ง ดังกล่าวไว้ในกฎหมายล้านนาโบราณเกี่ยวกับหมอพื้นบ้านล้านนาว่า "หมอยารักษาท่านไม่หาย ให้คืนข้าวของเสีย หมอยาไม่ควรเอาขวัญและคำยา" (สมหมาย เปรมจิตต์, 2518) นอกจากนี้หมอพื้นบ้านไม่มีใบประกาศ ใบรับรอง ไม่จำเป็นต้องเรียนในโรงเรียนแพทย์ แต่บางคน คนเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง ในฐานะผู้เชี่ยวชาญในการรักษาโรคได้ทั่วไป ในขณะที่บางคนมีชื่อเสียงรักษาโรคบางอย่างที่แพทย์ปัจจุบันรักษาไม่ได้ (Backus ed, 1884) คุณสมบัตินี้ดังกล่าวทำให้ชาวบ้านชื่นชมศรัทธาในตัวหมอพื้นบ้าน ส่งผลให้ชาวบ้านเลือกใช้บริการกับหมอพื้นบ้านไว้เป็นทางเลือกหนึ่งในการดูแลสุขภาพ

จากการศึกษาของ บุญทวี อุปะถกุล (2536) เรื่อง สังคมประกิดการเป็นหมอพื้นบ้าน พบว่า คุณสมบัติของผู้ถ่ายทอดหรืออาจารย์ที่ถ่ายทอดการเป็นหมอชาวบ้านจะมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้

1. เป็นผู้เอาวุโส
2. เป็นคนขยัน เพียรพยายามและรักสงบ
3. เป็นผู้มีความศรัทธาในอริยาศัยดี มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี
4. ผ่านการบวชเรียน สามารถเรียนอ่านภาษาบาลีได้
5. จะต้องมีวิญญูณการเป็นครู ใจเย็น สุขุม
6. มีความมตตาคิด มีคุณธรรม มีมุทิตา เอ็นดู
7. เป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับนับถือจากชาวบ้าน
8. ยังเป็นหมอมที่มีชื่อเสียงในขณะที่ถ่ายทอด
9. ไม่โอ้อวดตนเองว่าเป็นหมอมที่เก่ง

การคัดเลือกคนที่จะมาเรียนเป็นหมอมที่บ้านนั้น ครูอาจารย์มักเลือกคนที่อยู่ในตระกูลเดียวกัน หรือคนที่ครูเห็นว่ามีความสมบัติเหมาะสม เช่น เป็นคนใจเย็น ฉลาดมีความขยันหมั่นเพียร ซื่อสัตย์ต่อครูอาจารย์ จากนั้นครูจะเริ่มสอนโดยให้เรียนน้อย ๆ ก่อน ถ้าลูกศิษย์มีพฤติกรรมเป็นที่น่าพึงพอใจ ครูจึงถ่ายทอดความรู้เพิ่มเติมให้เรื่อย ๆ นอกจากนั้นคนที่เรียนเป็นหมอมที่บ้านจะต้องรู้วิชาไสยศาสตร์ รู้เวทมนต์คาถาเพราะเชื่อว่า เหตุการณ์เจ็บป่วยมีอยู่ 2 ประการคือ อาการเจ็บป่วยที่เกิดจากธรรมชาติและเกิดจากการกระทำของผี ดังนั้นนอกจากจะใช้สมุนไพรแล้วยังใช้คาถาอาคมร่วมด้วย สมุนไพรกับคาถาอาคมจึงเป็นของคู่กัน

2.5 ภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรของชาวบ้าน

2.5.1 กลุ่มสมุนไพรที่ใช้รักษาโรคเบื้องต้น

สมุนไพรกำเนิดจากธรรมชาติและมีความหมายต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์โดยเฉพาะด้านการดูแลสุขภาพ ทั้งการส่งเสริมสุขภาพและบำบัดรักษาโรค โดยสมุนไพรที่รักษาโรคมี่ดังต่อไปนี้

พืชวัตถุ ได้แก่ พันธุ์พืชไม้ต่าง ๆ ที่นำมาใช้เป็นยาจะต้องรู้ว่าใช้ส่วนไหนของพืช นั้น เช่น ราก เหง้า ต้น แก่น กระจี่ เนื้อไม้ เปลือกไม้ ไม้ ดอก ผล เปลือกผล เมล็ด เปลือกเมล็ด หรืออาจใช้หลายส่วนผสมกัน

สัตว์วัตถุ ได้แก่ พวกสัตว์หรืออวัยวะของสัตว์ทั้งหลายที่นำมาใช้เป็นยา เช่น ขนหนัง เขา เขี้ยว นอ งา ฟัน กรวด กาบ ดี เล็บ กระดุก กีบ เอ็น เลือด น้ำมัน มูล เป็นต้น เช่น ชีผึ้ง ป่า น้ำผึ้ง รังนก น้ำมันปลา

ธาตุวัตถุ ได้แก่ แร่ธาตุต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือสิ่งที่ประกอบขึ้นจากแร่ธาตุต่าง ๆ ตามกรรมวิธีนำมาใช้เป็นยา เช่น เกลือ กำมะถัน น้ำประสานทอง ดีเกลือ สารส้ม แยกประเภทตามรสของสมุนไพร (รสคือ การออกฤทธิ์)

สุรรัตน์ ทราขคัน และคณะ (อ้างแล้ว) กล่าวไว้ว่า สมุนไพรมีสรรพคุณหรือประโยชน์ทางยานั้นขึ้นอยู่กับรสของสมุนไพร ซึ่งหมอแผนโบราณเรียกว่า ยารสประธาน มี 3 รส ดังนี้

- 1) รสเย็น เป็นยาประเภทขาดไข้ เช่น ผักบู่ ผักกะเจด ถั่วอก หัวแห้ว
- 2) รสร้อน เป็นยาประเภทขับลม แก้จุกเสียดแน่นท้อง เช่น พริกไทย ดีปลี จิง ข่า กระชาย ไพล กระเทียม
- 3) ยารสสุขุม เป็นยาไม่ร้อนไม่เย็น แก้ลมหน้ามืด ใจสั่น แก้ลม แก้ไข้ เช่น เทียน โกงูต่าง ๆ เครื่องเทศที่ไม่ร้อน เป็นต้นว่า อบเชย ขอนดอก กฤษณา ทั้ง 3 รสนี้ ยังแยกรสเฉพาะย่อยได้อีก 10 รส คือ
  - 1) รสฝาด ใช้สมานแผลทั้งภายในและภายนอก คุมธาตุ แก้ท้องร่วง เช่น ผลมะตูมอ่อน ผลสมอ ลูกหว้า เปลือกมังคุด เปลือกผลทับทิม ใบฝรั่ง ใบชา
  - 2) รสหวาน แก้อ่อนเพลีย เพราะมีน้ำตาลทำให้ชุ่มชื้นบำรุงกำลัง เช่น รากชะเอม น้ำอ้อยสด น้ำผึ้ง ดอกคำฝอย
  - 3) รสมัน มีสารพวกไขมัน น้ำมัน สรรพคุณช่วยเพิ่มพลังงาน ร่างกายแข็งแรง บำรุงไขข้อ เส้นเอ็น เช่น เมล็ดถั่ว เมล็ดงา ผักกะเจด เมล็ดบัวหลวง
  - 4) รสเค็ม มีสารพวกเกลือสรรพคุณรักษาโรคผิวหนัง เน่าเปื่อย น้ำเหลืองเสีย บำรุงธาตุ ช่วยย่อยอาหาร ช่วยเพิ่มน้ำในร่างกาย เช่น ใบกระชาย ใบโคกกระสุน เกลือ
  - 5) รสเปรี้ยว มีพวกกรด สรรพคุณแก้เสมหะ แก้ไอ ฟอกเลือด แก้กระหายน้ำ แก้เลือดออกตามไรฟัน ทำให้ผิวดี เช่น มะนาว มะกรูด มะจั่ว มะปราง
  - 6) รสขม สรรพคุณกระตุ้นให้เจริญอาหาร แก้ร้อนใน บำรุงน้ำดี และโลหิต เช่น เถาอระเห็ด ผลมะระ ดอกขี้เหล็ก รากชะอ่อม ผักโขม

7) รสเมาเบื่อ มีสารพวกไกลโคไซด์และอัลคาลอยด์บางชนิด ถ้ารับประทานเข้าไปมากจะทำให้เกิดอาการมึนงง ประสาทถูกกด สรรพคุณแก้พิษต่าง ๆ พิษแมลงสัตว์กัดต่อย บรรเทาอาการปวด นอนไม่หลับ เช่น ยางฟัน ใบกัญชา ดอกตำโลง ใบกระท่อม ลูกมะเกลือ รากทองพันชั่ง

8) รสเผ็ดร้อน มีสารพวกแคพไซซิน ซึ่งอยู่ในพริก มีความเผ็ดร้อนมาก สรรพคุณแก้ลมจุกเสียดแน่นท้อง บรรเทาอาการเคล็ดขัดยอก ช้ำบวม บำรุงธาตุ ช่วยย่อยอาหาร เช่น พริก หิง ข่า กระชาย ไพล กระเทียม กระเทียม

9) รสจืด มีธาตุต่าง ๆ เช่น โปแตสเซียมซอล สรรพคุณในทางขับปัสสาวะ แก้ไข้ ลดความร้อน ถอนพิษปวดแสบ ปวดร้อน แก้ร้อนใน กระหายน้ำ เช่น ใบตำลึง ใบผักบุ้ง เถา รางจืด ใบเงินใบทอง

10) รสหอมเย็น มีน้ำมันหอมระเหย สรรพคุณใช้บำรุงจิตใจ แก้ร้อนใน กระหายน้ำ อ่อนเพลีย เช่น ดอกมะลิ ดอกพิกุล บุนนาค สารภี จำปี จำปา ลำดวน ลำเจียก กระดังงา บัวบก

สมุนไพรเหล่านี้มีรูปร่างลักษณะ โครงสร้างและบทบาทที่แตกต่างกันไปตามฤทธิ์ยาที่มีอยู่

2.5.2 ความรู้ในการใช้สมุนไพรของชาวบ้าน

เมื่อมนุษย์มีการเจ็บป่วยหรือเกิดการบาดเจ็บขึ้นกับตนเอง ย่อมต้องหาทางเยียวยารักษาด้วยวิธีการต่าง ๆ สมุนไพรเป็นทางเลือกหนึ่งของมนุษย์ที่นำมาเยียวยา รักษาและส่งเสริมสุขภาพของตน ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ตามชนบทก็เช่นกันมีการดูแลสุขภาพของตนหลายวิธี เช่น การใช้ทรัพยากรชีวภาพทั้งพืชและสัตว์หรือสมุนไพร ในการรักษาโรคมียการใช้ทั้งส่วนที่เป็นโรคภัยไข้เจ็บธรรมดา และโรคที่เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่โดยมากโรคที่เกี่ยวกับความเชื่อชาวบ้านมักแก้ด้วยเวทมนต์ คาถา และพิธีกรรมต่างๆ

การใช้สมุนไพรในการรักษานั้น โดยมากเป็นโรคที่ไม่ร้ายแรงมีวิธีการใช้แบบง่ายๆ ไม่ซับซ้อน เช่น เมื่อมีอาการปวดฟันจะริดก้านโปเคนดัน (ตุรสีห์ตัน) แล้วเอายางสดจากก้านใส่บริเวณที่ปวดฟัน จะบรรเทาอาการปวดได้ ส่วนสมุนไพรแก้ปวดเมื่อย ปวดหลัง ปวดเอ็น จะใช้สมุนไพรพวกกุ่มน้ำ กุ่มบก เถาสะค้าน รางจืดเครือ เมล็ดสะแก พญาเสือโคร่ง อาการปวดเมื่อย บำรุงร่างกายและเจริญอาหาร หรือจะใช้ผักคืด ตะไคร้ ผักบวบก อ้อยดำ

หญ้าฝอย ฆาฆน้ำกินแก้ไข้ตัวร้อน หากเป็นแผลก็ใช้หญ้าสามเสื่อ หญ้าระฆ่มรักษา ตัวยาสมุนไพรเหล่านี้สามารถหาได้ง่ายบริเวณ ในสวน ในไร่ บริเวณบ้าน หรือในป่า ซึ่งชาวบ้านได้ใช้รักษาตนเองมาเป็นเวลานานแล้ว

ความรู้ในการใช้สมุนไพรของชาวบ้านในชนบท มิได้จำกัดอยู่เฉพาะการรักษาโรคเท่านั้น แม้กระทั่งในชีวิตประจำวันทั่วไปก็ใช้สมุนไพร เช่น ใช้ใบหมี มะกรูด ฝรั่ง ลูกมะคำดีควาย ใช้ซักผ้า หรือนำสมุนไพรให้สัตว์กินเพื่อบำรุงรักษาสัตว์ เช่น ใช้ฟ้าทะลายโจรแช่ให้ไก่กินกันโรคหวัด ใช้มะขามเปียกผสมเปลือกกาคาสะลอง ผักหนามและน้ำผึ้งให้วัวควายกินเพื่อบำรุงกำลัง

ในกรณีที่เป็นโรคร้ายแรงชาวบ้านรักษาด้วยตนเองไม่ได้ หมอพื้นบ้านที่มีอยู่ตามชนบทจะทำหน้าที่เป็นผู้รักษา โดยขั้นแรกอาจถ่ายทอดความรู้การใช้สมุนไพรให้กับชาวบ้านก่อน เช่น บอกลักษณะพืชหรือสมุนไพร และวิธีใช้แบบง่าย ๆ ให้ไปรักษาตนเองก่อน หากไม่หายชาวบ้านจะมามาหาหมอพื้นบ้านให้รักษา ถือว่าความรู้ในการใช้สมุนไพรนอกจากจะอยู่ที่หมอพื้นบ้านแล้ว ชาวชนบทก็ได้รับความรู้โดยผ่านหมอพื้นบ้าน แต่อาจไม่มีความเชี่ยวชาญเท่า

จะเห็นว่าชาวชนบทยังนิยมใช้ยาสมุนไพรและยาไทยแผนโบราณกันมาก ซึ่งเป็นผลมาจากใช้แล้วเกิดผลดีหายจากอาการของโรคได้ สามารถเอาชนะยาแผนโบราณมาช่วยบำรุงร่างกายได้ดี เจริญอาหาร และยังมีราคาถูก ประหยัดค่าใช้จ่ายในยามเศรษฐกิจฝืดเคือง นอกจากนี้ยาแผนโบราณยังไม่มีพิษมาก ไม่มีอันตรายมากเหมือนกับยาแผนปัจจุบันที่เต็มไปด้วยสารเคมีที่ปรุงแต่งขึ้นมา

คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดลและสำนักงานสถิติแห่งชาติได้รับทุนอุดหนุนจากธนาคารโลกให้ทำการสัมภาษณ์ประชากรไทยทั่วประเทศเกี่ยวกับการใช้ยาแผนโบราณและสมุนไพรในยามเจ็บป่วย ในปี พ.ศ. 2532 ใน 50 จังหวัดของประเทศไทย โดยการสุ่มตัวอย่าง 8,170 ครัวเรือน (ยูวดี จอมพิทักษ์, ม.ป.ป.) พบว่า

ร้อยละ 73 ครัวเรือนทั่วประเทศยังใช้ยาแผนโบราณกันอยู่ในยามเจ็บป่วย

ร้อยละ 54 ของครัวเรือนไทยในเขตเทศบาลใช้ยาแผนโบราณและ

ร้อยละ 76 ของครัวเรือนไทยอยู่นอกเขตเทศบาลใช้ยาแผนโบราณ

และพบว่าแต่ละจังหวัดประชาชนในชนบทการใช้ยาสมุนไพรให้การรักษาโรคประมาณ 200 ชนิด

ชาวชนบทมีการใช้ยาสมุนไพรกันอยู่มากตามภูมิภาคต่าง ๆ โดยผ่านการใช้ และการทดลองสรรพคุณมามากมาย โดยเฉพาะพืชสมุนไพรที่ใช้กันมาก ได้แก่ กระถิน ผักบู่ ขมิ้น สะเดา แคบ้าน มะระขี้นก ตะไคร้ มะกรูด มะนาว กะเพรา โหระพา แมงลัก ข่า จิง สะระแหน่ บัวบก คำลิง ขี้เหล็ก กระชาย กระเทียม หอมแดง ชะพลู มะละกอ มะแว้ง ทองหลาง ฝรั่ง มังคุด เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีพืชผักผลไม้มีอีกมากที่ใช้เป็นสมุนไพรที่มีสรรพคุณทางยา

ชาวชนบทรู้จักนำสมุนไพรเหล่านั้นมาใช้แก้สารพัดโรค นับตั้งแต่โรคสามัญไปจนถึงโรคที่รุนแรง เป็นต้นว่า รู้จักนำว่านหางจระเข้มาใช้รักษาแผลสด แผลน้ำร้อนลวก แผลไฟไหม้ หรือรักษาโรคริดสีดวงทวารหนัก นำหญ้าหนวดแมวมาเป็นยาขับปัสสาวะ แก้อาการปวดเมื่อย รู้จักใช้หมี่เห็ดเทศมาเป็นยาระบาย แก้อาการท้องผูก ขับปัสสาวะ รู้จักนำกระเจี๊ยบแดงมาแก้อาการขัดเบา แก้อ่อนใน กระหายน้ำ ขับเสมหะ หรือจะนำตะไคร้มาคั้นดื่มกินเพื่อขับเหงื่อ แก้ไอ คัดจมูก บำรุงธาตุ เป็นต้น

2.5.3 การรักษาโรคตามความเชื่อด้านสมุนไพร

ยาสมุนไพรถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบการแพทย์พื้นบ้าน ซึ่งได้มีการใช้และพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ถือว่าเป็นรูปแบบการเยียวยาหลักของระบบการแพทย์พื้นบ้านหรือของสังคมชนบท การรักษาโรคด้วยสมุนไพรนั้นหมอพื้นบ้านได้ยึดเอาร่างกายเป็นจุดวิเคราะห์หาข้อบกพร่องของหน้าที่ (Function) ของระบบร่างกาย ในการรักษาแบบพื้นบ้าน โดยแยกแยะร่างกายออกเป็นธาตุต่าง ๆ 4 ธาตุ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และเพิ่มธาตุพิเศษอีก 2 ธาตุ คือ ธาตุอากาศ ซึ่งจะล้อมรอบอยู่ในร่างกายมนุษย์ กับธาตุวิญญาณ ซึ่งมีอำนาจสูงสุดควบคุมธาตุทั้ง 4 ตามความเชื่อนี้ เชื่อว่า "สุขภาพของคน จะดีครบถ้วนนั้นต้องมีความสัมพันธ์ของธาตุต่างๆ อย่างมีดุลยภาพ ความบกพร่องของธาตุใดธาตุหนึ่ง จะทำให้ร่างกายเสียสมดุลเกิดการเจ็บป่วย" (สุรรัตน์ ทรายตัน และ คณะ, 2530)

การรักษาจะอาศัยตำราที่สืบทอดกันมาแต่อดีต โดยผ่านการทดลองใช้หรือการรักษา เมื่อได้ผลก็จดจำและบันทึกไว้ใช้ในยามที่ตนเองเจ็บป่วยหรือรักษาผู้อื่นในยามเจ็บป่วย โดยเฉพาะตำราการแพทย์พื้นบ้านหรือการใช้สมุนไพรแบบพื้นบ้าน ในอดีตจะเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนไทยมานับพันปี นับตั้งแต่เกิด แก่ เจ็บ และตาย ซึ่งได้นำแนวทางของพุทธศาสนา มาเป็นแนวคิดหรือหลักการด้วย โดยแนวคิดของการแพทย์ไทยนี้เชื่อว่าถูกนำเข้ามาจาก

ประเทศอินเดียพร้อมกับพระพุทธศาสนา ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 700 - 1000 แต่ก็ยังไม่มีการศึกษาแน่ชัด (เพ็ญภา ทวีชัยเจริญ, 2537)

อย่างไรก็ตามชาวชนบททั่วไป ทั้งอดีตและปัจจุบันก็ได้ใช้สมุนไพรพื้นบ้านของแต่ละท้องถิ่นมารักษาตนเองตามความเชื่อเพื่อเป็นการเสริมธาตุ บูชาธาตุ และบำรุงธาตุ ซึ่งการใช้ยาสมุนไพรในการรักษานั้น จะไปช่วยกระตุ้นให้ระบบร่างกายทำงานเป็นปกติ ตลอดจนช่วยรักษาอวัยวะภายในร่างกายที่เกิดการบกพร่องให้ทำหน้าที่ตามปกติ

สมุนไพรที่ใช้รักษาโรคส่วนใหญ่เป็นพืชพันธุ์ธรรมชาติที่พบทั่วไปในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ยาเหล่านี้ได้ผ่านการทดลองใช้และเห็นสรรพคุณมาแล้วหลายชั่วอายุคน ดังนั้นจึงมีความปลอดภัยในการใช้ค่อนข้างสูง ไม่ค่อยมีพิษภัยและไม่มีฤทธิ์เฉียบพลัน ไม่ค่อยมีผลข้างเคียงมาก จึงเป็นที่สังเกตว่า หมอพื้นบ้านไม่ค่อยเคร่งครัดในการกำหนดปริมาณยาให้กับผู้ป่วย

นอกจากนั้นสมุนไพรที่ใช้เป็นยาได้ผ่านขั้นตอนพิธีกรรมต่าง ๆ มากมาย อาทิ ความเชื่อเรื่องการรักษาต้นไม้ ความเชื่อเรื่องแม่ธรณี การปลุกยา การบูชาครู ฤทธิ์ทางยาจะเกิดได้ต้องน้อมรับกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ จึงจะทำให้ยาสมุนไพรมีสถานะมากกว่าสารออกฤทธิ์ทางยา ซึ่งถือว่าเป็นสื่อแห่งพลังอำนาจ สามารถทำให้หายจากการเจ็บป่วยได้ตามความเชื่อ

2.5.4 กระบวนการรักษาของหมอพื้นบ้าน

กระบวนการรักษาของหมอพื้นบ้านทุกประเภท มีขั้นตอนในการรักษาโรคหลัก ๆ ที่ไม่ต่างกันมากนัก โดยเฉพาะหมอยาสมุนไพร ก่อนและหลังการรักษาต้องมีพิธีกรรมเกิดขึ้น เพื่อให้เกิดฤทธิ์ทางยาหรือประสิทธิผลในการรักษา โดยแบ่งกระบวนการรักษาเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้

1) การตั้งเครื่องบูชาครู (บางท้องถิ่นเรียกว่า "ตั้งคาย") ประกอบด้วยขัน 5 ได้แก่ แก้ว ดอกไม้สีขาว 5 คู่ เทียน 5 เล่ม และเงินค่าขัน ซึ่งขึ้นอยู่กับหมอพื้นบ้านแต่ละคน บางคนอาจเรียก 6 12 24 39 บาท

2) การวินิจฉัยโรค เมื่อผู้ป่วยนำบันมาบูชาครู แล้วหมอมะทำการวินิจฉัยโรคตามวิธีการของหมอแต่ละคน ทางล้านนาเรียกขั้นตอนนี้ว่าการ "ดูมือ" เป็นการซักถามเรื่องราว

ความเป็นมา สอบถามอาการ วิเคราะห์ตรวจสอบปัญหาคนป่วยทั้งทางภายนอกร่างกายและทางด้านจิตใจ

3) การรักษา หลังจากวินิจฉัยโรคแล้ว หมอจะทำการรักษาตามกรรมวิธีของคน โดยอาจใช้สมุนไพร ร่วมกับการเป่าเสก ทาน้ำมัน ขับไล่ผี หรือพิธีสู่ขวัญ หากไม่หายก็อาจใช้วิธีอื่น เช่น การสืบชะตา การสะเดาะเคราะห์ หรืออาจแนะนำให้ผู้ป่วยไปรักษารูปแบบอื่น ๆ ต่อไป

4) การปลงศพหรือสมนา เมื่อผู้ป่วยหายจากโรคแล้ว จะมีการยกเครื่องบูชาครู ด้วยผ้าเงิน ผ้าขาวม้า หรือเงินค่าสมนา (เงินค่าตอบแทน) ตามฐานะของผู้ป่วย บางคนอาจใช้อาหารและสิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ได้

กระบวนการรักษาเหล่านี้มีการใช้สมุนไพรในการรักษาเป็นหลัก โดยใช้สมุนไพร เต็ม หรือตำรับ ใช้ทั้งสดและแห้ง คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล (2539) ได้อธิบาย การเตรียมยาจะอยู่ในรูปต่อไปนี้

ยาต้ม เป็นการนำรากไม้หลายชนิดตามตำรายามาต้มรวมกัน แล้วใช้น้ำให้ผู้ป่วย ดื่มกิน ปัจจุบันหมอพื้นบ้านไม่ค่อยใช้เพราะเสียเวลามาก

การม้วนเป็นยาสูบ ใช้ในรายที่เป็นริดสีดวงจมูก โดยการใช้ยาสูบเข้าทางปาก และจมูก

การรมยาหรือการอบยา โดยเอายาสมุนไพรมาต้มให้ไอน้ำออกมาในกระโจมหรือห้องอบตัวคนไข้

การประคบยา เป็นการเอายาสมุนไพรมาโปะหรือครอบไว้เพื่อถอนพิษ

การย่ำขาง (ทางล้านนา) เป็นการให้เท้าเหยียบยาสมุนไพร แล้วเหยียบลงบนแผ่นเหล็กที่เผาไฟจนร้อน แล้วนำมาเหยียบบริเวณที่ปวดหรือปวดโดยใช้คาถาขณะทำพิธี เป็นต้น

นอกจากการใช้ การรักษาด้วยวิธีต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ยังมีการใช้วิธีการรักษาอื่น หลาย ๆ วิธีร่วมกัน เช่น มีการจับเส้น (นวด) สำหรับผู้ที่ปวดเมื่อย ดึง หรือจับกระดูกให้เข้าที่ สำหรับการรักษากระดูกหัก การเป่าพ่นน้ำมันดีคาถา หรือแม้แต่การเซ็ดแกกด้วยเขา หรือ กระดุกสัตว์บริเวณที่ปวดบวม

จะเห็นว่า หมอยาสมุนไพรพื้นบ้านได้ ใช้วิธีการรักษาโรคแบบผสมผสาน ทั้งด้าน พิธีกรรมเพื่อผลทางจิตใจ และรักษาด้วร่างกายด้วยสมุนไพรไปพร้อม ๆ กันแบบองค์รวม

โดยไม่อาจแยกจากกันได้โดยเด็ดขาด แสดงถึงการเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์โดยแท้จริง ถือเป็น การแก้ปัญหาสุขภาพ และใช้ทรัพยากรชีวภาพให้เกิดประโยชน์สูงสุดได้อย่างกลมกลืน

2.6 สถานการณ์การใช้สมุนไพรในปัจจุบัน

2.6.1 แหล่งสมุนไพรกับความหลากหลายทางชีวภาพ

ระบบนิเวศของโลกที่มีเขตภูมิอากาศแต่ละเขตแตกต่างกัน เป็นเขตร้อนชื้น เขต อบอุ่น เขตหนาว ย่อมทำให้สิ่งมีชีวิตแต่ละชนิด (species) แตกต่างกัน โดยมีพันธุกรรม (Genetic) ที่หลากหลาย ซึ่งรวมเรียกว่า "ความหลากหลายทางชีวภาพ" นักชีววิทยาระบุว่า บริเวณป่าเขตร้อนชื้น (tropical rain forest) มีพื้นที่เพียงร้อยละ 7 ของพื้นที่ทั้งหมดของโลก แต่ปรากฏความอุดมสมบูรณ์ของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ชนิดไม่น้อยกว่าร้อยละ 50 ของสิ่งมีชีวิตทั้งหมดบนโลก (วิสุทธิ์ ใบไม้, 2538)

ระบบนิเวศป่าเขตร้อนชื้นถือว่าเป็นแหล่งขุมทรัพย์ของความหลากหลายทางชีวภาพที่ใช้ในการดำรงชีวิต ความหลากหลายเหล่านี้จะเป็นแหล่งของปัจจัย 4 ได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และเป็นแหล่งของคุณค่าด้านจิตใจ เช่น การเคารพนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติโดยผ่านระบบความคิด ความเชื่อ พิธีกรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่มาจากความหลากหลายทางชีวภาพทั้งสิ้น

ในความหลากหลายทางชีวภาพดังกล่าวข้างต้น ประชากรจำนวนประมาณ 8 เปอร์เซ็นต์ ต้องพึ่งพาอาศัยสมุนไพรที่มีอยู่ในความหลากหลายทางชีวภาพมาใช้ในการรักษาสุขภาพ และส่วนมากมาจากพืชสมุนไพรของประเทศกำลังพัฒนามากกว่า 2 ใน 3 ของโลก หรืออย่างน้อย 35,000 ชนิด และใช้เป็นส่วนผสมของยาอย่างน้อย 7,000 ชนิด ในการผลิตยาของประเทศอุตสาหกรรม (เครือข่ายสิทธิภูมิปัญญา, 2541)

ประเทศไทยที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ หรือมีความอุดมสมบูรณ์สูงเป็นอันดับ 7 ของทวีปเอเชีย จำนวนพืชที่มีการศึกษาในโลกมีจำนวนประมาณ 248,000 สปีชีส์ พบว่ามีอยู่ประมาณ 20,000 สปีชีส์ หรือประมาณร้อยละ 8 ของพืชที่นักวิชาการรู้จัก ซึ่งพืชเหล่านี้จะพบในป่าเขตร้อนของไทย (tropical forest) เป็นต้นว่า ป่าดงดิบ ป่าดิบชื้น ป่าดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง เป็นต้น (สมศักดิ์ สุขวงศ์, 2536) และมีสัตว์ที่นักวิชาการรู้จัก

ทั่วโลกประมาณ 1.5 ล้านสปีชีส์ ซึ่งประมาณการณ์ว่าสัตว์ต่าง ๆ อยู่ประเทศไทยถึง 90,000 - 100,000 สปีชีส์ หรือประมาณร้อยละ 7 ของสัตว์ที่ค้นพบแล้ว (วิสุทธิ ใบไม้, อ้างแล้ว)

ปัจจุบันชนเผ่าต่าง ๆ และชาวชนบทในประเทศไทยยังคงใช้สมุนไพรที่มาจากความหลากหลายทางชีวภาพในผืนป่าของไทย ประมาณว่าร้อยละ 40 ของยารักษาโรคต่าง ๆ ที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบันมาจากตัวยาสสมุนไพร หรือไม่ก็เป็นสารเคมีที่มีต้นกำเนิดมาจากสารสกัดจากพืชสมุนไพรในป่าธรรมชาติทั้งสิ้น เช่น พังพวยชนิดหนึ่งที่ขึ้นอยู่ในป่าเขตร้อนของไทย ชาวพื้นเมืองได้ใช้รักษาโรคเบาหวาน และความดันโลหิตสูง หรือเปลือกหอย เปลือกถั่ว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วเหลือง ซึ่งชาวชนบทในท้องถิ่นต่าง ๆ นำมาอบและประคบให้ผู้ป่วยที่มีอาการปวดเมื่อยเพื่อเป็นการบรรเทาอาการปวด เป็นต้น สมุนไพรเหล่านี้กระจายตามภูมิภาคต่าง ๆ ในระบบนิเวศที่ต่างกันไป ก่อให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพและตัวยาสสมุนไพร

แม้การศึกษาความหลากหลายของชนิดพืชและสัตว์ของแต่ละชนเผ่าในประเทศไทยยังมีไม่มากนัก แต่ก็พบว่า มีสมุนไพรใช้ในตำรายาแพทย์ศาสตร์สงครามที่จัดพิมพ์โดยกระทรวงสาธารณสุข ถึง 757 ชนิด โดยมากเป็นการใช้สมุนไพรของชาวชนบทในภาคกลาง ซึ่งมีรากฐานมาจากตำรายาโอสถพระนารายณ์สมัยกรุงศรีอยุธยา นอกจากนั้นเป็นสมุนไพรที่มาจากภาคต่าง ๆ เช่น ของภาคอีสาน เป็นที่น่าสังเกตว่ามีการใช้ดินประแดง กำไลราชสีห์ กำไลทอหี กำไลหนุมาน กำไลช้างสาร (กมล สวัสดิมงคล และ คณะ, 2529) ซึ่งเป็นสมุนไพรที่ไม่ปรากฏในตำรายาของกระทรวงสาธารณสุขแต่มีการใช้ในชนบทดังกล่าว ดังนั้นจะเห็นว่าแต่ละชุมชนมีแหล่งสมุนไพรที่แตกต่างกันไป แต่ละท้องถิ่นขึ้นอยู่กับระบบนิเวศ นำมาซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพของสมุนไพร และความหลากหลายของสรรพคุณยา

2.6.2 สมุนไพรกับการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ

การสูญเสียชีวิตและการสูญพันธุ์ของสิ่งมีชีวิต ย่อมเป็นเรื่องธรรมดาของโลก สรรพสิ่งทั้งหลายล้วนมีเกิด มีอยู่ มีดับตามกาลสมัย แต่การสูญพันธุ์ของสิ่งมีชีวิตที่เกิดจากกิจกรรมหรือการกระทำของมนุษย์ที่ปราศจากการยั้งคิด ไม่ใส่ใจเรื่องธรรมดา เพราะจะส่งผลกระทบต่อที่เลวร้ายตามมา ทำให้เกิดปัญหารุนแรงกับตัวมนุษย์ โดยเฉพาะการสูญเสียพื้นที่ป่าธรรมชาติในเขตร้อน (tropical forest)

ในช่วง 20 ปี ที่ผ่านมา พบว่ามีการทำลายป่าไม้ในเขตร้อนอย่างมากมาย ป่าเขตร้อนมีระบบนิเวศที่ละเอียดอ่อนและซับซ้อนมาก การสูญเสียสิ่งมีชีวิตชนิดหนึ่งอาจมีผลกระทบต่อสิ่งมีชีวิตอีกชนิดอื่น ๆ อย่างต่อเนื่อง นักชีววิทยาได้ประมาณการณ์ว่าการสูญพันธุ์

ของพืชชนิดหนึ่งสามารถส่งผลกระทบต่อให้มีการสูญเสียแมลง สัตว์อื่น ๆ รวมทั้งแหล่งผลิตยารักษาโรคที่สำคัญของมนุษย์ (วิสุทธิ ไบไม้, 2538)

ป่าไม้ที่เคยมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรชีวภาพในเอเชียอาคเนย์ ได้ถูกทำลายลงมาจากฝีมือของนักค้าไม้ และนายทุน โดยเฉพาะการลดลงของพื้นที่ป่าในประเทศไทย จากการรายงานของกรมป่าไม้ในช่วงเวลา 20 ปี นับจากปี พ.ศ. 2516 - 2536 ป่าถูกทำลายลง 55 ล้านไร่ จาก 138 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 43.21 ของพื้นที่ประเทศ เหลือเพียง 83 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 26 ของพื้นที่ประเทศ และพื้นที่ป่าจริง ๆ ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีรายงานออกมาอย่างชัดเจน (สุภาภรณ์ ปิณฑิพร, ม.ป.ป.) ตามนโยบายการปิดป่า นโยบายการยกเลิกพื้นที่ป่าเพื่อเอาไปแจก สปก.(การจัดสรรที่ดินทำกินให้เกษตรกรรายจนของสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม)หรือล่าสุดกำลังมีการยกเลิกพื้นที่ป่าสงวน ก็ล้วนเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการสูญหายของสมุนไพรรวมและความหลากหลายทางชีวภาพทั้งสิ้น และพื้นที่ป่าอนุรักษ์ความจำเพาะของระบบนิเวศมากนักรวมทั้งที่ประเทศไทยมีระบบนิเวศที่หลากหลายเป็นที่อยู่เฉพาะของสมุนไพรรวมในภูมิภาคต่าง ๆ

ความหลากหลายทางชีวภาพที่เคยมีอยู่ในไร่นา ในสวน ในป่าของชาวชนบทได้ถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว เมื่อมีการนำพันธุ์พืช และสัตว์ใหม่ ๆ มาทดแทนพันธุ์พื้นเมืองดั้งเดิม นอกจากนั้นการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลงจำนวนมากส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ อีกทั้งโครงสร้างของดินก็ถูกทำลาย ขาดความอุดมสมบูรณ์ ดินพังทลายอย่างรุนแรง ทำให้พืชสมุนไพรรวมทั้งพันธุ์ไม้อื่น ๆ ในป่า ในไร่นาสวนสูญหายไปอย่างรวดเร็ว ภูมิปัญญาในการใช้สมุนไพรรวมเหล่านี้ก็ย่อมสูญหายตามไปด้วย

อะไรคือสาเหตุทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพรวมถึงสมุนไพรรวมเกิดการสูญหายไป คำตอบก็คือ พลังของกลุ่มอำนาจ 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก นักธุรกิจทั้งระดับประเทศและระดับนานาชาติ กลุ่มที่ 2 คือ ข้าราชการและทหารที่มีสายสัมพันธ์โยงใยกับรัฐบาลต่างชาติและองค์กรระหว่างประเทศ กลุ่มอำนาจทั้งสองร่วมกันแย่งชิงอำนาจการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่าจากชาวบ้าน จนทำให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมดังที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน (ยศ สันตสมบัติและวิฑูรย์ ปัญญากุล, 2537) นั้นหมายความว่า หากมีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าวอย่างขาดความระมัดระวัง หรือเพื่อหวังผลประโยชน์ส่วนตน

ความหลากหลายทางชีวภาพที่มีอยู่เดิมของประเทศสยามสูงเสียด รวมถึงการสูญเสียแหล่งผลิตยาที่สำคัญของประเทศด้วย

2.6.3 แนวทางการพัฒนาสมุนไพรกับภูมิปัญญาท้องถิ่น

ภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพของคนไทย แม้จะถูกกลืนโดยทฤษฎีที่หายไปจากสังคมไทยเป็นบางส่วน แต่ในท้องถิ่นชนบทภูมิภาคต่าง ๆ ยังคงดำรงภูมิปัญญาดังกล่าวอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและสามารถพึ่งตนเองได้ อย่างไรก็ตามหากไม่มีการพัฒนาการใช้สมุนไพรและภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชนเหล่านั้นเอาไว้เป็นมรดกของชาติ คงเกิดการสูญหายของความหลากหลายทางภูมิปัญญาและสมุนไพรในแต่ละท้องถิ่น ดังนั้นแนวทางในการพัฒนาสมุนไพรและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาโรคมีแนวทางดังต่อไปนี้

- 1) รวบรวมองค์ความรู้ทางการแพทย์พื้นบ้านก่อน ที่จะสูญหายไปพร้อม ๆ กับตัวหมอพื้นบ้านที่แก่ชรา เพราะหมอเหล่านี้เป็นผู้มีความรู้ ความชำนาญในการรักษาโรค การรวบรวมองค์ความรู้จากผู้ทรงคุณวุฒิเหล่านี้จึงเป็นเรื่องเร่งด่วนที่ควรทำ
- 2) รณรงค์และส่งเสริมให้มีการปลูกสมุนไพรอย่างกว้างขวาง เพื่อไว้ใช้และทดแทนสมุนไพรที่ถูกทำลายลง
- 3) รักษาพื้นที่ป่าธรรมชาติที่เหลือเอาไว้ ให้ได้ เพราะสมุนไพรส่วนใหญ่ที่เป็นเนื้อไม้ ราก ไม้เถาวัลย์ ได้จากป่าทั้งสิ้น ซึ่งในอนาคตหากมีความต้องการสมุนไพรมากขึ้นต้องวางแผนการปลูกเพื่อใช้ประโยชน์ล่วงหน้านับเป็นสิบ ๆ ปี
- 4) เร่งศึกษาวิจัยความหลากหลายทางชีวภาพ ให้ความสำคัญกับนักพฤกษศาสตร์ และนักวิชาการ ป่าไม้ โดยร่วมมือและเชื่อมโยงกันในแต่ละสาขาอาชีพ
- 5) รณรงค์ให้ความรู้เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรในการรักษาโรค การใช้ความรู้แก่ประชาชนในการใช้สมุนไพร เพื่อรักษาโรคแบบพื้น ๆ อันเป็นการพึ่งตนเอง และเพื่อลดการพึ่งยาแผนปัจจุบันเป็นการลดภาระไม่ให้ผู้ป่วยแออัดที่โรงพยาบาล
- 6) ส่งเสริมให้มีการสร้างองค์กรหรือเครือข่ายของหมอพื้นบ้าน เพื่อแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ อันจะทำให้สามารถพัฒนาองค์ความรู้ของการแพทย์พื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 7) ด้านนโยบายรัฐต่อการแพทย์พื้นบ้าน ควรมีความชัดเจนและจริงจัง ด้วยการมีแผนระยะยาวที่จะพัฒนาการแพทย์พื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ พร้อมทั้งยึดหลักการขององค์การอนามัยโลกที่ว่าด้วยการพัฒนาแพทย์พื้นบ้านแต่ละภูมิภาค ซึ่งองค์การ

อนามัยโลกเองก็ได้ตระหนักถึงความเป็นจริงที่ว่า ไม่มีสังคมใดในโลกที่ไม่มีหมอฟันบ้าน เพราะแต่ละสังคมมีวัฒนธรรมในการดูแลสุขภาพของตนเอง สามารถแก้ปัญหาสุขภาพในระดับที่ทุกคนพอใจไม่มากนักน้อย ด้วยเหตุนี้ องค์การอนามัยโลกจึงสนับสนุนให้ประเทศสมาชิกนำการแพทย์พื้นบ้าน และภูมิปัญญาดั้งเดิมมาใช้ในการดูแลสุขภาพของประชาชน (Bannerman et al., 1983)

8) ควรมีการรณรงค์ให้หมอฟันบ้านเกิดความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของตนเอง เพราะจากการปฏิบัติของภาครัฐที่ผ่านมา โดยเฉพาะการสอบใบประกอบโรคศิลปะแผนโบราณ และการออกพระราชบัญญัติการแพทย์และสาธารณสุข พ.ศ.2466 ล้วนทำให้หมอฟันบ้านขาดความเชื่อมั่นในตนเอง และเริ่มไม่เห็นคุณค่าของภูมิปัญญาดังกล่าว (เสาวภา พรศิริ พงษ์ และ พรทิพย์ อุดุภรณ์, 2538)

9) เร่งให้การศึกษาแก่ประชาชนให้ตระหนักถึงความสำคัญของวัฒนธรรมยา และความหลากหลายทางชีวภาพ เพื่อการอนุรักษ์การใช้ประโยชน์และพัฒนาที่ยั่งยืน

จากการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาการใช้สมุนไพรที่ผ่านมา ทำให้คนไทยต้องหันมาอนุรักษ์และส่งเสริมให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพของพืชสมุนไพร และความหลากหลายทางวัฒนธรรมในการดูแลสุขภาพของชาวชนบทในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งถือว่าเป็นทางเลือกที่สำคัญ ที่ทำให้สังคมไทยสามารถพึ่งตนเองได้และดำรงอยู่ในสังคมท่ามกลางความเจริญหรือกระแสโลกาภิวัตน์ในปัจจุบัน